

Εισαγωγή

Συνετός και μετρημένος καθώς ήταν, ο φιλόσοφος και βιογράφος Πλούταρχος έδωσε κάποτε συμβουλές και γύρω από το θέμα της περιαυτολογίας.¹ Στην αρχαιότητα, όπως και σήμερα, ο αυτοέπαινος, ο αυτοθαυμασμός αλλά και ο κομπασμός ήταν γνώριμες συνήθειες. Και όπως ακριβώς σήμερα, προκαλούσαν δυσαρέσκεια, λύπηση, ενόχληση, εχθρότητα ή και αηδία — όπως βεβαιώνει άλλωστε και ο Πλούταρχος. Το πάθος αυτό, που γινόταν κάποτε μανία, χαρακτήριζε όλων των ειδών τους ανθρώπους, πλούσιους και φτωχούς, επιφανείς και αφανείς, νέους και γέροντες — μολονότι ενδέχεται να εκδηλωνόταν κάπως συχνότερα στους γέροντες. Φαίνεται μάλιστα πιθανό ότι απασχόλησε τον Πλούταρχο όταν βρισκόταν πια και ο ίδιος σε προχωρημένη ηλικία.

Ο Πλούταρχος δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να καυτηριάσει την περιαυτολογία. Αυτό ήταν αυτονόητο και δεδομένο. Η δική του έγνοια είχε άλλη στόχευση. Θεωρώντας ότι ο αυτοέπαινος ήταν κάποτε αναπόφευκτος και ενδεχομένως αναγκαίος ή χρήσιμος, συνέστησε τεχνικές και μεθόδους με τις οποίες μπορούσαν να μετριαστούν αλλά και να αποφευχθούν τελείως οι αρνητικές συνέπειες, που

περιλάμβαναν τη ζήλεια (τον φθόνον στο λεξιλόγιο του Πλουτάρχου) και την περιφρόνηση. Για να το πετύχει αυτό παρέθεσε και σχολίασε πολλά παραδείγματα, κυρίως από τη σφαίρα της πολιτικής.

Πρώτο και κύριο, όπως σημείωνε ο Πλούταρχος, οι πολιτικοί άνδρες οφείλουν να περιαιτολογούν όταν προσπαθούν με τον τρόπο αυτό να πετύχουν κάποιον καλό σκοπό, παρακινώντας και άλλους σε σπουδαίες πράξεις, δίνοντάς τους θάρρος και εμπνέοντας με το παράδειγμά τους. Ύστερα, όταν τους έχουν επικρίνει, και μάλιστα όταν τους έχουν αδικήσει ή συκοφαντήσει, όταν βρίσκονται σε κίνδυνο ή περνούν δύσκολες στιγμές. Αλλά ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις οφείλουν να είναι προσεκτικοί. Μπορούν να συγκαλύψουν την πρόθεσή τους δίνοντας την εντύπωση ότι ομιλούν για τρίτο πρόσωπο ή ότι αποδίδουν τα επιτεύγματά τους στην καλή τύχη ή τους θεούς. Είναι επίσης χρήσιμο να απαριθμούν και κάποιες ελλείψεις τους, αποτυχίες και παραπτώματα ή, μιλώντας για τον εαυτό τους, να επαινούν ταυτοχρόνως τους ακροατές τους. Ο ίδιος ο τίτλος της πραγματείας του, *Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως*, φανερώνει καθαρά τον σκοπό του: ο αυτοέπαινος μπορεί να γίνει με τρόπο ώστε να μην προκαλεί τον φθόνο.

Ο Πλούταρχος άσκησε γενικώς μεγάλη επιρροή στους αιώνες που ακολούθησαν. Υπάρχουν μαρτυρίες που βεβαιώνουν ότι οι συμβουλές του γύρω από το ζήτημα του αυτοεπαίνου διαβάστηκαν με προσοχή. Ακόμα και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός δίνει την εντύπωση ότι αξιοποίησε όλα τα φάρμακά του, προκειμένου να μετριάσει τις αρνητικές εντυπώσεις που δημιουργούσαν οι συχνές απολογητικές του αναφορές.²

Με τον αυτοέπαινο ασχολήθηκε εκτενώς, μερικές δεκαετίες μετά τον Πλούταρχο, και ο ρήτορας Αίλιος Αριστείδης.³ Αλλά η δική του προσέγγιση ήταν τελείως διαφορετική και το ύφος του διαμετρικά αντίθετο. Αφορμή για τη σχετική πραγματεία δόθηκε από την κριτική που του άσκησε κάποτε ένας ακροατής του. Λίγες μέρες νωρίτερα, καθώς εκφωνούσε έναν ύμνο στην Αθηνά, ο Αριστείδης είχε ξεφύγει κάποια στιγμή από το κεντρικό του θέμα για να επαινέσει τη ρητορική του δεινότητα. Αυτό δεν ήταν ταιριαστό, του καταμαρτυρήθηκε, σε έναν άνδρα της δικής του περιωπής. Κι αυτός απήντησε με έναν καταπέλτη. Δεν ήταν απλώς δικαίωμά του να εκθειάζει τον εαυτό του και το ταλέντο του, αλλά καθήκον και υποχρέωσή του.

Για να υποστηρίξει τη θέση του, ο Αριστείδης παρέθεσε πλήθος παραδείγματα, όπως είχε κάνει και ο Πλούταρχος. Δεν τα αξιοποίησε ωστόσο για να αναζητήσει τις κατάλληλες διατυπώσεις και τα ρητορικά σχήματα που μετριάζουν τις αρνητικές εντυπώσεις, αλλά για να επικαλεστεί επιφανή προηγούμενα αυτοεπαινούμενων — και να επιδείξει τις γνώσεις του. Δεν προσπάθησε να συγκαλύψει την ιδέα που είχε για τον εαυτό του, ούτε να κολακέψει τους ακροατές και τους αναγνώστες του. Καθώς υπερείχε κατά πολύ σε ταλέντο και ρητορική δεινότητα, αρνήθηκε κάθε δικαίωμα σε κάποιον άσχετο να του κάνει υποδείξεις. Η πραγματεία του Αριστείδη *Περὶ τοῦ παραφθέγματος*, σχετικά δηλαδή με όσα είχε πει αυτοσχεδιάζοντας, έξω από το χειρόγραφο, στόχευε στην ανάδειξη της υπεροχής του, ταπεινώνοντας όσο ήταν δυνατόν ακόμα και έναν κολοπροαίρετο επικριτή. Σε ένα μόνο σημείο ακολούθησε τη λογική του Πλουτάρχου: συντάχτηκε ως απάντηση σε μια

κατηγορία. Αλλά όσο σεμνή, σύντομη και μετρημένη ήταν η κατηγορία, τόσο πληθωρική, εκτενής και αμετροεπής ήταν η απολογία.

Οι αναγνώστες του Πλουτάρχου και του Αριστείδη θα προσέξουν αμέσως ότι πολλές από τις περιπτώσεις αυτοεπαίνων τις οποίες σχολιάζουν στα αντίστοιχα κείμενά τους είναι κοινές. Αμφότεροι μνημονεύουν λόγια του Αχιλλέα, του Οδυσσέα, του Νέστορα, του Κύρου, του Περικλή, του Επαμεινώνδα και του Δημοσθένη. Ο Αριστείδης γεννήθηκε το 117, λίγα μόλις χρόνια πριν από τον θάνατο του Πλουτάρχου, και θα πρέπει να έγραψε την πραγματεία του γύρω στο 146. Μολονότι ουδέποτε μνημονεύει τον Πλούταρχο στα έργα του που έχουν σωθεί, θα μπορούσε κάλλιστα να τον έχει διαβάσει. Αλλά οι κοινές αναφορές τους εξηγούνται και με απλούστερο τρόπο, καθώς η συζήτηση γύρω από την περιαντολογία ήταν παλαιά και γνωστή. Μας πηγαίνει πίσω τουλάχιστον στον Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης επέκρινε τους *αλαζόνες* (η λέξη *περιαντολογία* δεν είχε ακόμα εισαχθεί στην ελληνική γλώσσα) επειδή υπερηφανεύονται για ανύπαρκτα κατορθώματα ή κατορθώματα ανώτερα από τα πραγματικά. Στον αντίποδα των αλαζόνων βρίσκονται οι *εἴρωνες*, αυτοί που υποβαθμίζουν και υποτιμούν την πραγματική τους αξία. Προτιμότερη και επαινετή είναι, κατά τη γνώμη του, μια μεσαία κατάσταση, σύμφωνα με την οποία τα επιτεύγματα καθενός παρουσιάζονται στις αληθινές τους διαστάσεις. Ο Αριστοτέλης έδινε επιπλέον και πρακτικότερες συμβουλές.

Όταν ο αυτοέπαινος είναι αναγκαίος, για να μην προκληθεί φθόνος, θα ήταν χρήσιμο να τοποθετηθούν τα λόγια του ομιλητή στο στόμα κάποιου άλλου (*Ηθικά Νικομάχεια* 1127· *Ρητορική* 1418b).

Η συζήτηση γύρω από την αλαζονεία και τον αυτοέπαινο εξειδικεύτηκε στην ύστερη ελληνιστική εποχή και τους πρώτους αυτοκρατορικούς χρόνους, τόσο στη λατινόφωνη Δύση όσο και στην ελληνόφωνη Ανατολή.⁴ Αρχισαν μάλιστα να κυκλοφορούν σχετικά εγχειρίδια με οδηγίες και συμβουλές, που περιλάμβαναν τα ίδια παραδείγματα, με παραλλαγές, συμπληρώσεις ή παραλείψεις. Επρόκειτο για ζητήματα ορθής συμπεριφοράς, που αφορούσαν ιδιαίτερος τους ρήτορες. Ο παραγκωνισμός τους από την άσκηση πολιτικής εξουσίας ωθούσε πολλούς από αυτούς στην εκφώνηση επιδεικτικών λόγων, που άφηναν ανοικτό το πεδίο της υπερβολής και της κομπορρημοσύνης.

Πολλά από τα κοινά παραδείγματα που παρέθεταν οι δάσκαλοι της ρητορικής τέχνης απαντούν και στις συναφείς πραγματείες του Πλουτάρχου και του Αριστείδη. Μόνο που ο Πλούταρχος περιορίστηκε στους πολιτικούς άνδρες, ενώ ο Αριστείδης ανοίχτηκε και σε όσα ισχυρίζονταν για τον εαυτό τους μεγάλοι ποιητές, αλλά και οι φημισμένοι ιστορικοί. Ο Αριστείδης πάλι περιορίστηκε στην κλασική εποχή, σταματώντας στην περίπτωση του Δημοσθένη, ενώ ο Πλούταρχος περιέλαβε ήρωες της ελληνιστικής εποχής, αλλά και διακεκριμένους Ρωμαίους.

Οι μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις δύο πραγματείες οφείλονται σε πολλές αιτίες: την ιδιοσυγκρασία των συντακτών τους, τις γενικότερες αντιλήψεις τους για τη ζωή και τις επιδιώξεις τους. Ο Πλούταρχος και ο Αριστείδης

είχαν αμφότεροι υψηλή μόρφωση και καταξιωμένη κοινωνική θέση. Συναναστρέφονταν με ισχυρούς αξιωματούχους και άλλους πολιτικούς παράγοντες, ακόμα και μέσα στους αυτοκρατορικούς κύκλους. Είχαν επιλέξει ωστόσο διακριτούς ρόλους.⁵

Ο Πλούταρχος μετείχε στην πολιτική ζωή και κατείχε δημόσια αξιώματα. Όπως προκύπτει από το συγγραφικό του έργο, είχε ιδιαίτερη έγνοια γύρω από το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής. Επικαλέστηκε μορφές του παρελθόντος ως παραδείγματα αρετής και ανδρείας και εργάστηκε για την εξασφάλιση της παραδοσιακής θρησκευτικής τάξης. Τον ενδιέφερε επίσης πολύ η επίτευξη ψυχικής γαλήνης και εσωτερικής ισορροπίας. Οι επιτυχίες ορισμένων, η δόξα τους, η καταξίωσή τους δεν θα έπρεπε να προκαλούν υπέρμετρες εντάσεις, αντιζηλίες και ρήξεις στον κοινωνικό ιστό. Πολλοί Ρωμαίοι, και μάλιστα μιας παλαιότερης εποχής, ήταν αξιοθαύμαστοι και αξιέπαινοι, αλλά η Ελλάδα βρισκόταν σε καθεστώς κατοχής. Κάθε ρωγμή στο εσωτερικό των εύθραυστων ελληνικών κοινοτήτων μπορούσε να επιφέρει ολέθρια αποτελέσματα. Γι' αυτό και στην κατακλείδα της πραγματείας του για την περιαντολογία καταδίκασε ρητά την κομπορημοσύνη ειδικώς των στρατιωτών, των νεόπλουτων, των σοφιστών, των φιλοσόφων και των στρατηγών.

Ο Αριστείδης απέφυγε επίμονα κάθε ανάμειξη στην πολιτική ζωή. Ο δημόσιος ρόλος του περιοριζόταν στην εκφώνηση επιδεικτικών λόγων. Τον ενδιέφερε με πάθος η αναγνώριση του προσωπικού του ταλέντου και ο κόπος που κατέβαλλε διαρκώς για να το καλλιεργεί. Μεγαλύτερο ακόμα πάθος έδειξε για την κλονισμένη σωματική του

υγεία. Τόσο γύρω από ζητήματα του επαγγέλματός του όσο και γύρω από ζητήματα υγείας συνομιλούσε με τη θεά Αθηνά και κυρίως τον Ασκληπιό — ιδίως στον ύπνο του και τα όνειρά του.⁶ Όπως καθιστά σαφές στη συγκεκριμένη του πραγματεία για το παράφθεγμα, δεν αδιαφορούσε απλώς για τον φθόνο που μπορούσε να προκαλέσει προβάλλοντας τις αρετές του· επιθυμούσε να τον προκαλέσει. Δεν απέδιδε σημασία στην ψυχική γαλήνη και την κοινωνική συνοχή, καθώς ο στόχος του δεν ήταν το μέτρο αλλά η αλήθεια (όπως την αντιλαμβανόταν).

Την αλήθεια συνιστούσε ήδη ο Αριστοτέλης. Το καλύτερο, όπως εξηγούσε, είναι να επικαλούνται οι άνθρωποι ακριβώς όσα έχουν επιτύχει· ούτε περισσότερα ούτε λιγότερα. Ανέδειξε μάλιστα στη σχετική συζήτηση και τον *ἀληθευτικὸν μέσον* ως φιλοσοφική έννοια (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1127a 30). Ο Πλούταρχος επίσης, από την πλευρά του, εξηγούσε ότι οι πολιτικοί άνδρες οφείλουν σε κάποιες περιπτώσεις να πουν την αλήθεια για τον εαυτό τους, ακόμα κι αν αναγκάζονται να περιαιτολογήσουν. Αλλά ο Αριστείδης πήγαινε ακόμα πιο πέρα. Είχε μια πολύ υψηλή και μάλιστα εσωτερική αντίληψη για την αλήθεια. Δεν αναζητούσε απλώς την ακριβή αποτίμηση αυτού που είχε συμβεί. Αναζητούσε μιαν υπέρτατη, μιαν έσχατη αλήθεια, που μπορούσε να τη συλλάβει μόνο κάποιος για τον ίδιο του τον εαυτό, γνωρίζοντάς τον σε βάθος. Για τον Αριστείδη, αλήθεια είναι η γνώση εαυτού — γι' αυτό και δεν μπορούσε να ανεχτεί υποδείξεις από κάποιον άλλο. Αυτή τη γνώση του εαυτού την εξασφαλίζει, σύμφωνα με τον Αριστείδη, μια ενδοσκόπηση που αξιοποιεί τα όνειρα αλλά και την εύνοια των θεών.⁷

Μετριάζοντας κάπως τον λόγο του και αφήνοντας για μια στιγμή στην άκρη τις προκλητικές υπερβολές, ο Αριστείδης παραδέχεται στην πραγματεία του ότι ο αλαζόνας και αυτός που από πρόθεση απαξιώνει τους άλλους είναι κατακριτέοι. Δεν είναι ωστόσο κατακριτέος όποιος επιλέγει να ζήσει μια ζωή τόσο μετρημένη και απλή που τον κάνει να ξεχωρίζει από τους άλλους, ώστε να μπορεί να πει κάτι σημαντικό για τον εαυτό του κάθε φορά που τον κινεί ο θεός. Αυτό ακριβώς το νόημα προσδίδει στο παράφθεγμα, που το ανέδειξε ως κεντρικό θέμα της πραγματείας του.

Η λέξη *παράφθεγμα* δεν έχει ακριβή νεοελληνική απόδοση — γι' αυτό και τη διατηρούμε αμετάφραστη.⁸ Απαντά ωστόσο αρκετές φορές στην αρχαιοελληνική γραμματεία, άλλοτε ως ουσιαστικό και άλλοτε σε κάποιον ρηματικό τύπο. Εμφανίζεται ήδη στον Πλάτωνα με τη σημασία της προσθήκης, της προσκόμισης νέων πληροφοριών (*Εὐθύδημος* 296a–b). Σε μεταγενέστερες χρήσεις δήλωνε κάποτε το σφάλμα και το ψεύδος. Μπορούσε ωστόσο να υπονοεί και τη χαμηλόφωνη ομιλία. Ο Πλούταρχος εμφανίζει τον Αλέξανδρο να παραφθέγγεται πολλές φορές συνομιλώντας με τον πατέρα του, εννοώντας ότι μουρμούριζε τη διαφωνία του διαμαρτυρόμενος (*Ἀλέξανδρος* 6). Ο Αριστείδης πάλι χρησιμοποιεί το παράφθεγμα με τη σημασία της παρεμβολής, της διατύπωσης σκέψεων εν παρόδω και της σύντομης και εκ του προχείρου παρέμβασης. Σε μια περίπτωση μάλιστα το εναλλάσσει με το παραλήρημα, που είχε το νόημα της ανόητης ή αστόχαστης ομιλίας, του παραλογισμού και της ασυναρτησίας.

Ο Αριστείδης προχωρά ακόμα περισσότερο. Το παράφθεγμα δεν ήταν γι' αυτόν μια απλή παρέκβαση ή παρεμβολή. Δεν ήταν απλώς λόγια εκτός κειμένου. Ήταν λόγια που διατύπωνε κάποιος σχεδόν χωρίς να το θέλει. Όσα είχε πει στο παράφθεγμά του, για τα οποία κατακρίθηκε, τα άκουγε ο ίδιος να εκφέρονται από το στόμα του σαν να μην ήταν δικά του. Αισθανόταν ότι είχε κάπως χάσει τον έλεγχο, ότι ήταν συνεπαρμένος. Μέσα του μιλούσε κάποιος άλλος. Προς το τέλος της πραγματείας του, δίνει μάλιστα την εντύπωση ότι συμπληρώνει τον Αριστοτέλη. Ο μετρημένος και ο σώφρων, εξηγεί, αναγνωρίζει την αξία του· ο δίκαιος, αποδίδει στον εαυτό του και τους άλλους τα πρέπει· ο γενναίος δεν φοβάται να πει την αλήθεια.

Ο Αριστείδης μοιάζει να χρησιμοποιεί τον επικριτή του ως πρόσχημα (αν υπήρξε πράγματι τέτοιος επικριτής). Στην πραγματεία του έκανε πολύ περισσότερο έναν εσωτερικό διάλογο. Αν σε άλλη ευκαιρία προσπάθησε να γνωρίσει και να καταλάβει τον εαυτό του μέσα από τα όνειρά του, σε αυτή την περίπτωση επιχείρησε να τον γνωρίσει μέσα από ένα παράφθεγμα.⁹ Έκπληκτος με αυτό που άκουσε να βγαίνει από το στόμα του, αναζήτησε αιτίες και νόημα. Ανατρέχοντας στις περιαιτολογίες επιφανών και σεβαστών ανθρώπων του μακρινού παρελθόντος, βεβαίωνε τον εαυτό του και τους άλλους ότι αυτό που του συνέβη έχει προηγούμενο. Η αλήθεια υπερβαίνει τα ανθρώπινα μέτρα και εγγίζει τη θεϊκή σφαίρα. Είναι από την άποψη αυτή ενδιαφέρον ότι η λέξη παράφθεγμα που τον απασχόλησε τόσο έντονα στη συγκεκριμένη πραγματεία δεν απαντά σε κανένα άλλο έργο του. Επρόκειτο για μια κρίσιμη και ιδιαίτερη στιγμή αυτογνωσίας.

Το κείμενα που παρουσιάζουμε σε αυτόν τον τόμο έχουν και κάποιο γενικότερο ενδιαφέρον. Δίνουν μια καλή εικόνα γύρω από την παιδεία της εποχής εκείνης. Ακόμα κι αν τα κοινά παραδείγματα αντλήθηκαν από ανθολογίες ή διδακτικά εγχειρίδια, είναι απολύτως σαφές ότι τόσο ο Πλούταρχος όσο και ο Αριστείδης είχαν πλήρη γνώση των συμφραζομένων. Άλλωστε, καθένας τους επέλεγε συνήθως διαφορετικές λεπτομέρειες και τις παρουσίαζε με τον δικό του τρόπο.

Μια καλή εικόνα της βαθιάς και ουσιαστικής εξοικείωσης με τη γραμματεία της εποχής δίνει ο ρήτορας Δίων Χρυσόστομος, που ήταν σύγχρονος του Πλουτάρχου. Επιθυμώντας κι αυτός να σχολιάσει την περιαντολογία, επέλεξε ως μοναδικό του παράδειγμα τον Νέστορα, τον οποίο είχαν επικαλεστεί τόσο ο Πλούταρχος όσο και ο Αριστείδης (καθώς και πολλοί άλλοι). Αλλά σε αντίθεση με εκείνους, του αφιέρωσε μια ολόκληρη πραγματεία, αναπτύσσοντας πολλές πρωτότυπες σκέψεις.¹⁰

Ο Πλούταρχος, ο Δίων και ο Αριστείδης, μεταξύ πολλών άλλων, εμφανίζονται να συνομιλούν άνετα με τους αναγνώστες τους. Κανένα από τα παραδείγματα που αξιοποίησαν δεν χρειαζόταν ειδική σύσταση και τα συμφραζόμενα στα επεισόδια που επικαλούνταν θεωρούνταν ευνόητα. Όλοι οι ομηρικοί ήρωες, ο Σόλων, ο Κύρος, ο Περικλής, ο Ερμοκράτης, ο Επαμεινώνδας, ο Δημοσθένης, ο Ιφικράτης, ο Φωκίων, ο Αγησίλαος, ο Αντίγονος, ο Σύλλας, ο Κάτων, ο Κικέρων ήταν μορφές οικείες, είτε είχαν ζήσει την εποχή του τρωικού πολέμου είτε πολλούς αιώνες

αργότερα. Παρομοίως γνωστοί ήταν πολλοί ποιητές. Κοινό θεμέλιο της παιδείας ήταν ο Όμηρος, τον οποίο όλοι οι μορφωμένοι ήξεραν σχεδόν απέξω, και πολύ κοντά ο Ησίοδος.¹¹ Ακολουθούσαν η Σαπφώ, ο Πίνδαρος, ο Αριστοφάνης, ο Σιμωνίδης, οι τραγικοί ποιητές, οι μεγάλοι ρήτορες, με κορυφαίο τον Δημοσθένη, αλλά και οι κλασικοί ιστορικοί. Τα συγγράμματα του Ηροδότου, του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα ήταν κοινά αναγνώσματα — έστω κι αν ο Αριστείδης δεν τους αποκαλούσε ιστορικούς, αλλά τους κατέτασσε κάπου μεταξύ ποιητών και ρητόρων.

Οι συζητήσεις αυτές γίνονταν ασφαλώς μεταξύ των μορφωμένων. Ο Πλούταρχος και ο Αριστείδης ωστόσο είχαν αναγνώστες και ακροατές που περιλάμβαναν επίσης ευρύτατα στρώματα των πόλεων. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πολλοί από αυτούς έδειχναν ενδιαφέρον και για όσα διάβαζαν ή άκουγαν γύρω από τον αυτοέπαινο και την περιαιτολογία. Οι εμπειρίες που είχαν τους βεβαίωναν ότι το θέμα παρέμενε πάντα καυτό και επίκαιρο. Όπως παραμένει άλλωστε και σήμερα.

Δ. Ι. Κ.